

BAKÓ CSONGOR ISTVÁN

Máig fellelhető hivatalos és népi vallásossághoz kötődő (szak)kifejezések az orvosi szótárban (2)

Abstrakt: Originally the healing process was a clerical task. Later, with secularization of medicine, it transferred to the hands of the worldly professionals. Separation of healing of the body and of the spirit had an effect on the previously common and broad vocabulary. In the medical dictionaries of the 20th and 21st century less and less words can be found which have theological-religion related origins and meanings. The author tries to save and briefly present the words related to Christian piety presently still existing in the vocabulary accepted in the Hungarian medical language, thus expressing his hopes that holistic healing can soon be reborn.

Keywords: medical dictionary, religious content, holistic view.

13. Mirha (myrrha)

A mirha (*Gumiresina myrrha*) a *Commiphora* nemzetségbe tartozó fák gyantája, fertőtlenítő, gyulladáscsökkentő és dezodoráló hatású.¹ A mirha, népi nevén mirhafa (heb. *mar* = keserű; gör. *szmürna*, *mürra*; lat. *Commiphora myrrha*) a balzsamfélék családjába tartozó, szomorúfüzre emlékeztető, lecsüngő ágú, alacsony növésű cserje.

Mitológiai hátterét tekintve Myrrha (vagy Smyrna) Theias libanoni vagy Kinyras ciprusi király leánya, aki halálosan beleszeretett apjába és a bibliai Lót lányaihoz hasonlóan (vö. Ter 19,30–38) apját megtévesztve idegen nőként hált vele. Mikor apja felfedezte hálótársa kilétét, a már gyermeket fogant Myrrhát üldözőbe vette, aki menekülése közben kérte az isteneket, hogy sehol se lehessen, sem az élők, sem a holtak között. Aphrodité meg-

¹ Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 436.

könyörülve rajta fává változtatta s az a cserje lett belőle, amely a legfűszeresebb gyantakönnyeivel siratja meg a fából sarjadt gyümölcsét, Adónist.²

Az afrikai balzsamfa illatos mézgája, a valódi mirha ősidők óta ismert, keresett luxuscikk, gyógyeszköz, füstölő- és kultikus szer stb. A mai Szaúd-Arábia és Etiópia északi részén 300–2000 m tengerszint felett őshonos, de Észak-Afrika sivatagi területein és a Vörös-tenger Szomáliát érintő partjainál is elterjedt. Nem véletlen, hogy hivatalos nevén szomáliai balzsamfa (*Commiphora molmol*) a neve, ami előző elnevezésének szinonim kifejezéséként használható. Főként a Mekka környéki szigorúan őrzött helyeken termesztik, így a balzsamkészítés több fázisa gyártási titok, a helyi technológiákat nem ismerjük részleteiben.

Idősebb Plinius Perzsiából származtatta, más leírások szerint Nagy Sándor a legyőzött Dareiosz táborában talált egy drága kenőcsök tartására szolgáló szekrényt, melyben mirha volt. A görögök füstölőszernek használták, s tőlük a rómaiak is átvették. Vergilius (*Aeneis* 12, 100) szerint gyógyhatású préselt olaját hajkenőcsnek, Ovidius (*De medicamine faciei feminae* 88) szerint szépítőszernek és orvosságnak használták, borkezeléshez való adalékot készítettek belőle. A mirhával való fényűzés olyan méreteket öltött a rómaiak körében, hogy a sztoikus filozófus, Seneca (*Epistulae morales ad Lucilium* 86) arról panaszkodott, hogy egyesek napjában háromszor is illatos mirhatartalmú kenőcsökkel kenik magukat. A császári korban a mirha használata a hadseregben is elterjedt. Arábiai felfedezésének és tudományos azonosításának történetét Haynald Lajos bíboros érsek írta meg

² Vö. LOZSÁDI Károly: *Nomen est omen. Orvosi szavaink mitológiája*. Medicina, Budapest 2006, 52.

A szentírási mézgak és gyanták termőnövényei (Budapest, 1880) című könyvében.³

A Szentírásban az Ószövetség a fölszentelés kellékei között említi (vö. Kiv 30,23). A valódi mirhát két héber szó jelöli: a *mor deror* (vö. Kiv 30,23) az ágak sérülésekor bemetszéssel nyert sűrűn folyó, gyorsan szilárduló mézga, illetve kellemes illatú gyanta. Mézga jellege (a sebzett helyet védi a fertőzéstől, a rügyeket a fagyhaláltól), továbbá jó illata és gyógyító hatása alapján az áldozat és áldozatvállalás jelképe. Így a Morija hegy nevében Izsák áldozatára utal; a *mor obhér* (vö. Én 5,5) a mirhából készült mézsűrűségű olaj, ami olívaolajban elkeverve drága illatszert, nők is (vö. Eszt 2,12), férfiak is használták (vö. Én 1,13, 5,13). Eszter 2,12-ből tudjuk, hogy a lányokat hat hónapig szépítették mirhaolajjal, mielőtt Ahasvérus király elé mentek. Aloéval keverve a bőr illatosítására (vö. Zsolt 45,9; Péld 7,17), valamint az aloé erős konzerváló ereje miatt holttestek bekenésére szolgált (vö. Jn 19,39); összehúzó, gyulladáscsökkentő és vérzéscsillapító hatása miatt Keleten régóta alkalmazott gyógyeszköz. Tárgyakat is illatosítottak mirhával (Zsolt 45,9: ruha; Péld 7,17: fekhely; Én 3,6: gyaloghintó). Borral keverve bódító ital, melyet fájdalomcsillapításra is használtak, a *keresztrefeszítés* előtt az elítéltekkel itattak. Jézus nem fogadta el, mert teljes öntudattal akarta beteljesíteni keresztáldozatát (vö. Mk 15,21–23). A keresztről levett test megkenésére Nikodémus „mintegy 100 font mirha- és aloékeveréket” (Jn 19,39b) vásárolt. Ez a zsidók temetési szokásán túl Jézus halálának áldozat-jellegére is utal. A szimbólumok között a mirha ugyanis az odaadás, az Istennek adott áldozat jelképe (a megsebzett növény gyógyírt ad, illata kedves Isten előtt), Jézus előképére utal. A napkeleti bölcsek aranyat, tömjént és mirhát

³ Vö. STIRLING J.–KERESZTY Z.: mirha. In: DIÓS: *Magyar Katolikus Lexikon* IX. 201.

hoztak ajándékba (vö. Mt 2,11) a királynak járó tiszteletük, hódolatuk és áldozatuk jeleként. Az egyházatyák a bölcsek mirháját a megváltói küldetésre (keresztáldozatra) utaló jelnek látták. Az áldozat alapján van a Mária névnek mirha jelentése (keserűség, áldozat). Az Énekek énekében a mirha a szeretetből vállalt áldozat képe (5,5.13: ujjakról, ajkáról csepegő mirha; 4,6: a mirhahegy [és tömjéndomb] a szenvedés [Golgota] hegye). Az 1,13 („Kedvesem, mint egy csomag mirha, a keblemen pihen majd.”) a halott Fiát ölében tartó fájdalmas Anya (*Pietà*) előképe.⁴

A balzsamfafélék családjába tartozó Commiphora nemzetség mintegy 200 fajt foglal magába, melyekből többet ősidők óta használnak fájdalom csillapítására, bőrfertőzésekre, gyulladásozó folyamatokra, hasmenések megállítására és szájüregi megbetegedések kezelésére.⁵ Az utóbbi évek kutatásai derítették fényt arra, hogy a mirhafa és a nemzetség egyéb fajainak balzsamai, illetve a belőlük előállított készítmények figyelmet érdemlő fertőtlenítő, érzéstelenítő és tumorellenes hatásokkal bírnak. A hagyományos gyakorlat és a bizonyítékokon alapuló kutatások azt igazolták, hogy a kedvező hatások elsősorban terpénszarmazékoknak köszönhetőek, és ezek a mirhafa balzsamából nyert illóolaj legfontosabb hatóanyagai. A legfrissebb kutatások célja olyan klinikai és egyéb vizsgálati módszerek alkalmazása, melyekkel a mirha és vegyületei parazitalles, tumorgátló és adjuváns sebkezelési alkalmazásának lehetőségeit lehet feltárni.⁶

⁴ Vö. KERESZTY Zoltán: „Nézzétek a mező liliomait...” *Bibliai növények a hit és a tudomány fényében*. Magyar Tudományos Akadémia Ökológiai és Botanikai Kutató Intézet, Vácrátót 1998, 195.

⁵ Vö. CSUPOR-SZENDREI: *Gyógynövénytár*. 497.

⁶ Vö. NOMICOS, E. Y.: Myrrh: medical marvel or myth of the Magi? *Holistic Nursing Practice* 21/6 (2007), 308–323.

14. Mirhafű

A mirhafű (*Chenopodium ambrosioides*) tulajdonképpen a mirha libatop virágos hajtása, a mexikói tea vagy jezsuita tea nevű gyógyszer alapanyaga.⁷ A növény egészére is használják a mirhafű nevet, melynek gyakori népi neve a jezsuita tea.⁸ A libatopfélék családjába tartozó mirhafű régóta ismert, amerikai eredetű egyéves növényfaj.

Teája erősítő, étvágyjavító és vizelethajtó hatású. A nálunk termesztett illatos mirhafű teája mérgező, a gyógyszeripar a friss növényből nyert illóolajból bélféregűző gyógyszereket készít.⁹ Latin-Amerikában illóolaját zsírolajjal keverve az állatok rühessége ellen, bögölyök és legyek távoltartására használják. A mirhafű nem tévesztendő össze a *mirhá*val. A jezsuita tea név eredete ismeretlen,¹⁰ de valószínűsíthető, hogy a jezsuita misszionáriusok előszeretettel fogyasztották gyógyhatásai miatt.

15. Mitra és származékszavai

A mitra jelentése: fejkötő, püspöksüveg;¹¹ öv, fejszalag. Eredetileg a *mitra* az áll alatt megkötött fejkendő, viselete általános volt a nők körében. („Tedd a fejére a fejkendőt” – Kiv 29,6a) A katolikus egyház kialakulása során az egyházfők zsidó vallási hagyományokból vették át a mitrát. Az orvostudományban e kifejezés¹² egyrészt a *mitra Hippocratisra* (fejkötő pólya) utal, arra a kötésre, melyet fejszebeknél alkalmaznak kétfejű vászonpólyából

⁷ Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 436, 432, 109.

⁸ Vö. DÁNOS Béla: *Farmakobotanika. Gyógynövényismeret*. Semmelweis, Budapest ³2006, 55.

⁹ Vö. RÁPÓTI Jenő–ROMVÁRI Vilmos: *Gyógyító növények*. Medicina, Budapest ³1972, 187.

¹⁰ Vö. STIRLING J.: jezsuitatea. In: DIÓS: *Magyar Katolikus Lexikon* V. 834.

¹¹ Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 437.

¹² Vö. LOZSÁDI: *Etymologia medica*. 213.

úgy, hogy az egyik feje a pólyának a homlok és a nyakszirt körül menő menetekben van alkalmazva, a másik feje a pólyának pedig a homloktól a fejtetőn át a nyakszirthoz és vissza ismét a fejtetőn át fektetett menetekben s ezáltal a fej hajás részét egészen beborítja, mint egy szorosan illő sapka.¹³ Másrészt pedig a Vesaliustól származó *mitralis* annak a kéthegeyű szívbillentyűnek (*valvula bicuspidalis*), ún. mitralisbillentyűnek (*valva mitralis*) a megnevezése, ami a bal pitvar és kamra között található,¹⁴ és amelynek alakja a püspöksüvegre emlékeztet.¹⁵ A szívbetegségek között elég gyakori diagnózis a mitralisbillentyű-elégtelenség (*insufficiencia valvulae mitralis*; kialakulását *mitralisatió*nak nevezik) és a mitralisbillentyű-szűkület (*stenosis valvulae mitralis*).

16. Morbus sacer

A *morbus sacer*, orvosi nyelven epilepszia, a központi idegrendszer periodikus görcsrohamokkal, tudatzavarokkal járó megbetegedése.¹⁶ Különböző okokból származó, visszatérő rohamokban jelentkező krónikus kórképek gyűjtőneve; az epilepszia régi, túlhaladott elnevezése.¹⁷

Az „epilepszia”, a görög *epilambanein* szóból származik, aminek a jelentése „megfogni, valakit erőteljesen megragadni, fogva tartani”. A latin „morbus sacer” elnevezés egyaránt utalhat a „szent betegségre”, de a „gonosz által megszálltra” is. A magyar

¹³ Vö. *Mitra Hippocratis*. http://www.kislexikon.hu/mitra_hippocratis.html (2015. február 26.)

¹⁴ Vö. DONÁTH Tibor: *Anatómiai nevek A~Z. Anatómiai, szövet- és fejlődéstani terminológia*. Medicina, Budapest 1994, 232.

¹⁵ SZILÁGYI Marietta, <ettiszilagy@gmail.com> „No Subject”, 2015. február 15., személyes e-mail (2015. február 26.)

¹⁶ Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 441, 193.

¹⁷ Vö. KRÁMER, Günter: *Epilepszia A-tól Z-ig. Orvosi szakkifejezések értelmezése*. (ford. Rózsa Csilla), Medicina, Budapest 1999, 66, 107.

nyelvben eskór, nehézvér, ördögöröcs, sülykor, nyavalyatörés, frász, szívfogás, szívbarj stb. nevekkel illeték, melyeket elvétel ma is hallani. Mindezek a beteg megnyilvánulására is utalnak. Az egészséges emberek kicsit félnek is attól, hogy olyan emberrel kerüljenek kapcsolatba, aki epilepsziás, hiszen sosem lehet tudni, mikor tör rá az illetőre a roham.¹⁸

Bizonyos források szerint az epilepsziás betegséget már az ókori orvosok is ismerték. A görög mitológia Zeusz főisten és egy földi asszony gyermekével, a görögök legnagyobb mitológiai hőseével, Héraelsszel hozza összefüggésbe a betegséget, akit érde-meierént a halhatatlanok közé emeltek, és aki epilepsziában szenvedhetett. Innen jöhet a *morbis sacer*, vagy *morbis Heracleus/Herculeus* elnevezés, az epilepszia régi latin neve, aminek jelentése: szent betegség (örület), Herkules-betegség. A korabeli kórrajzok S-kórként is említik.¹⁹

Figyelemreméltó, hogy az indiai orvoslás (Kr.e. 4500–1500), a babilóniai táblák (Kr.e. 2000), és Hippokratész (Kr.e. 5. század) is betegségnek tartották, és jól leírták a rohamok tüneteit: időközönként fellépő öntudatvesztés, általános göröcs, habzó száj, kiáltozás. Súlyos esetben az értelmi képesség és az erkölcsi *beszámíthatóság* leépuil. A kezelésre azt javasolták, hogy a beteget hűvös helyen kell lefektetni, és biztosítani kell a nyugalmát. Az inkák úgy gondolták, hogy az epilepszia szelleme „a halántéki, vagy a nyakszirti részben foglal helyet”, és koponyalékelést is alkalmaztak. Az ó-, de főként a középkorban az epilepsziát az ördögi erőknek tulajdonították. A betegeket gyakran kirekesztették, börtönbe zárták, és mágikus szertartásokkal, vesszőfutással,

¹⁸ Vö. OSYNA: *Epilepszia – apró zavar agyunk szerkezetében*. http://www.mypin.hu/j-hu-mypin/index.php?option=com_content&view=article&id=391&Itemid=100 (2015. október 14.)

¹⁹ Vö. LOZSÁDI Károly: *morbis sacer*. In: OZSVÁTH: *Pszichiátriai lexikon*. 223.

érvágással próbálták kiűzni a gonosz szellemeket. Ez a szemlélet sajnos a 18. századig fennmaradt, és rendkívül hátrányosan érintette a betegeket. A középkori krónikákban fellelhető, hogy sok gyógyfűnek (pl. fagyöngy, közönséges galaj, kakukkfű stb.) és népi gyógymódnak (pl. frászkarika) tulajdonítottak kedvező hatást.²⁰

A Márk 9,14–29-ben meggyógyított fiú súlyos epilepsziában szenvedett. A középkornak nem volt gyógyszere az epilepszia ellen, vallásos gyakorlatokban kerestek gyógyulást, pl. evangéliumi részletek pap által történt ráolvasásában. A népi jámborság kb. 40 szentet tartott hatásosnak: Albán, Remete Antal, Egyed, Háromkirályok (mert térdre borultak a Kisdéd előtt, nevüket amulettként viselték), Bibiána, Bálint, István vértanú, Keresztelő János, Kornél pápa, Kristóf, Lambert, Miklós, Sebestyén, Ulrik, Vid (Vitus), Ferreri Vince stb. Az epilepsziában szenvedők az *egyházi rend* kivételével szentségekhez járulhatnak.²¹

17. Ördögharapás

Az ördögharapás (*morsus diaboli*)²² elavult anatómiai kifejezés, a petevezeték (méhkürt) rojtos hasüregi végének régies elnevezése.²³

²⁰ Vö. SZUPERA Zoltán: *Az epilepszia-gyógyítás története*. <http://www.epilepszia.hu/hirek/179/epilepszia-tortenet> (2015. október 14.)

²¹ Vö. DIÓS I.: epilepszia. In: DIÓS István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon* III. SZIT, Budapest 1997, 144.

²² Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 493, 442.

²³ Vö. *Morsus diaboli*. http://archive.org/stream/rvainagylexiko14rvuoft/rvainagylexiko14rvuoft_djvu.txt (2015. november 17.)

18. Ördögharaptafű

A réti ördögharaptafű (*Succisa pratensis*), amit fekélyfűnek is neveznek, a macskagyökérfélékhez tartozó faj.²⁴ Közép-Európában és Nyugat-Ázsiában honos növény, de sokfelé elterjesztették. Sovány gyepekben Európában egészen gyakori.

Az elnevezés 1577 körül már szerepel magyar forrásban, nevezetesen Várad Lencsés György *Ars medicajában*. Feketés gyöktörzse rövid, mintha „leharapták” volna. Nevét népmese is megőrökíti: az ördög leharapta mérgében a gyökerét a növény gyógyító képessége (vértisztító, köhögéscsillapító, köptető) vagy Szűz Mária elleni dühe miatt.²⁵

19. Ördögszekér

Az ördögszekér (*Eryngium campestre*) hivatalos magyar neve a mezei iringó.²⁶ Az ernyősök családjába tartozó, száraz, füves helyeken bárhol megtalálható növény. Ősszel a rizómáról leszakadt bokrát a szél görgeti, innen ered sokféle, részint ördögös elnevezése, mint pl. a magyar „ördögszekér” vagy a német *Steppenhexe* (sztyeppék boszorkánya). Hatóanyagai révén légcső- és hörghurut elleni teák alkotója.²⁷

A moldvai magyar (déli csángó) nyelvjárásban a lő igének üt, ver jelentését példázó Végh József szerint a lidérclötte-burján jelentése, a gonoszazonosító képességgel felruházott növény eredetmondája alapján, valójában lidérc-ütötte.²⁸ A Csűry Bálint csángó népnyelvi gyűjtésében mezei iringóként (*Eryngium campestre*)

²⁴ Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 493, 611.

²⁵ Vö. RÁCZ: *Gyógyhatású növények*. 157.

²⁶ Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 493, 198, 432, 335.

²⁷ Vö. DÁNOS: *Farmakobotanika*. 119.

²⁸ Vö. VÉGH József: Szó- és szólásmagyarzatok. *Magyar Nyelv XXXVI/5* (1940), 332.

beazonosított növényt²⁹ a 18. század legelején sátánlőtte fűként is jegyezték.³⁰ Népnyelvi hasonnevei (pl. ördögbordája, ördög-bocskor, ördögcsokor, ördögkeringő, ördöglova, ördögmotolla, ördögnadrág, ördögrokolya) közül Erdélyben az ördögsekér a legismertebb.³¹ A hozzá fűződő, népgyógyászati vonatkozású hiedelmeképzetek szerint a szúrós gyomnövény egyrészt óv, főzete és füstje pedig gyógyít. A lüderclőtte fű eredetmondájának 1974-ben lejegyzett külsőrekecsini szövegváltozatát Halász Péter tette közzé.³² Az embereket védő, gyógyító növényekre bosszús lidérc által kilőtt nyíltoól „kétfelé ágazó burján” a gyűjtő szerint a lecsepült veronika (*Veronica prostrata*), a gamandor veronika (*Veronica teucrium*), illetve a kosborképu veronika (*Veronica orchidea*), azaz mindenképp a Veronika-félékhez tartozó növény.³³ A „közérzeti, szubjektív panaszok”-at – pl. ijedtséget, éjszakai retteget, hidegrázást, álmatlanságot, vagy a „rosszféle betegség”-nek nevezett epilepsziát – ellensúlyozó „nagyerejű burjánok” közt is számon tartott az apró kék virágú növény.³⁴ Színalapú jelképisége (hűség), az ebből eredő megnevezése (férfi hűség),

²⁹ Vö. CSÜRY Bálint: Növénynevek Bogdánfalváról. (Mutatvány moldvai csángó népnyelvi gyűjtéséből.) II. *Magyar Nyelv* XXIX/9–10 (1933), 317.

³⁰ Vö. RÁCZ János: *Növénynevek enciklopédiája. Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatása.* (A Magyar Nyelv Kézikönyvei XIX.), Tinta Könyvkiadó, Budapest 2010, 569.

³¹ Vö. uo. 568.

³² Vö. HALÁSZ Péter (gyűjt., összeáll.): *A moldvai csángó magyarok hiedelmei.* (Mai magyar szerzők) General Press Kiadó, Budapest 2005, 406–407, 416.

³³ Vö. HALÁSZ Péter: „Jóregvel, harmatosan szedjed, ne szólj senkinek...” A gyógyító növények természetes erejét segítő hiedelmek a moldvai magyaroknál. *Kaleidoscope* II/3 (2011), 55–56.

³⁴ Vö. HALÁSZNÉ ZELNIK Katalin: *Moldvai csángó növénynevek.* (Magyar csoportnyelvi dolgozatok 36.), ELTE, Budapest 1987, 15–16.; HALÁSZ P.: *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban.* General Press, Budapest 2010, 454–455.; HALÁSZ P.: A moldvai csángómagyarok

valamint az ördögcsiptefű (*Veronica prostrata*) elnevezését felfedő legenda Borbás Vince által lett közzétéve.³⁵ A Takács György hárompataki gyűjtéséből származó adatok mindkét növényazonosítást visszaigazolják. A lidérc távoltartásának hatásos ellenszereként a lüderclótte fű, lüdercfű vagy csonkafű háromszárú, kék virágú növényként, a szintén lüderclótte, illetve lüdercnyótte fű pedig „bütüs” út menti, virágtalan, tövises „bukor”-ként említődik. Az egykor tornácra, gerendára felakasztott növény hárító/óvó funkciója mellett a belőle készült (tea)főzet és fürdő gyógyításban betöltött mágikus szerepe is hangsúlyos.³⁶

A Szentírásban a *galgal* (héb.), *trochosz* (gör.), *rota* (lat.) labdaszerűen „guruló” növényt jelent; magyar megfelelője az ördögsekér. A mi iringónkhoz hasonlóan terjed: a megért, magokkal teli elszáradt növény elválnak a tövétől és a szél által görgetve szórja el magvait. A palesztin pusztákon kb. 30 ilyen növényt tartanak nyilván. Az ördöghagyma kb. 30 cm átmérőjű, szárazra érett gömbvirágzata is letörik a száráról, és a szél gurítja tova, miközben a magok kiperegnek. A két legismertebb, akkoriban még tömegesen élő ilyen faj az ördögsekér és a *palesztin articsóka* lehetett. A jerikói rózsza vagy feltámadásvirág (gör. *trochosz*, lat. *Anastatica hierochuntica*) a keresztesvirágúak családjába tartozó növény. A *Zsoltárok könyve* 83,14 szerint száraz kóró (vö. Iz 17,13). Neve a *Sirák fia könyve* 24,14 szavainak jelképes alkalmazása: „olyanok, mint a rózsabokrok Jerikóban”. A nedvesség hatására újra szétterülő száraz gombolyagot ugyanis nyíló rózsá-

„nagyerejű burjánjai”. In: MOLNÁR Ádám: *Csodaszarvas IV. Östörténet, vallás és néphagyomány*. Molnár Kiadó, Budapest 2012, 147–164.

³⁵ Vö. BORBÁS Vince: A nép botanikai legendájából. *Természettudományi Közlemények* XXI/242 (1889), 504.; RÁcz: *Növénynevek enciklopédiája*. 778.

³⁶ Vö. TAKÁCS György: *Kantéros, lüderc, rekegő. Hárompataki csángó hiedelemmondák*. Fókusz Egyesület–Magyar Napló, Budapest 2004, 133, 580–582.

hoz hasonlították. A rózsza szimbólumot az anyai szeretet jelképeként tovább értelmezve a szerzetesek Mária tenyerének is nevezték e növényt. A jerikói rózsza a kelet-mediterrán területeken mindenhol elterjedt növény. Mai héber neve (Jerikó tanúja) mutatja, hogy a város körül tömegesen fordulhatott elő, 2000 után már csak az Aravah völgyben és a Sínai-félszigeten található nagyobb állományai. Az egyéves, villás elágazású, 30 cm átmérőjű növény vastag, erős gyökere vizet keresve mélyen lehatol a sivatag homokjába. A törőzsza heverő ágain csomókban erednek visszas tojásdad, szabálytalanul behajlott szélű levelei, tövükben kis fehér virágokkal. A beért termések körül a száradás közben felhajló ágak kosárszerű védőburkot képeznek, amelyek a töről letörve a téli szél szárnyán kergetőznek a pusztában, néha olyan tömegben, hogy még a lovakat, szamarakat is megijesztenek. Az esőben azonban abba hagyják futásukat, megszívják magukat, újra szétterülnek, legyökereznek és megzöldülnek, mintha mi sem történt volna. Innen a tudományos neve: jerikói feltámadás-virág. Sivatagi népeknél ma is a halál utáni életet szimbolizálja.³⁷

20. Palástfű

A palástfű a rózsafélék családjába tartozik, és az északi féltekén terjedt el. Az orvosi célra szánt növényeket Kelet-Európa néhány országában kertészetekben nevelik. Minden palástfűfaj védett. A réti palástfű (*Alchemilla vulgaris* v. *Alchemilla xanthochlora*)³⁸ latin nevét arról kapta, hogy az alkimisták a bölcsék kövének előállítására akarták felhasználni; magyar nevét levelének formájáról kapta. A kedves kis növény köré sok legen-

³⁷ Vö. KERESZTY: „Nézzétek a mező liliomait...” 103.; KERESZTY Z.: ördögszekér. In: DIÓS: *Magyar Katolikus Lexikon* X. 328.

³⁸ Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 497, 34.

da szövődött, gyógyhatást is tulajdonítanak neki.³⁹ Az *egészség kertje* (Strassburg, 1491-1497) a közönséges palástfűt Boldogasz-szony palástjának is nevezi. Középkori Mária-képeken gyakran feltűnik.⁴⁰

A palástfüvet csak a korai középkorban említik gyógynövényként. Bingeni Szent Hildegárd torokdaganatok gyógyítására ajánlja a növényt, a kolostori gyógyászat az erősen melegítő és szárító hatású gyógynövények közé sorolta, míg a későbbi munkákban sebek, valamint gyomor- és bélpanaszok ellenszereként bukkan fel. Mivel leveleinek formája női köpenyre emlékeztet, a szignatúraelméletnek megfelelően női bajokra is használták.⁴¹

21. Paranoia religiosa

A *paranoia religiosa* elnevezés vallási téveszmékkal járó paranoiát fed.⁴² E szakkifejezés értelmezésénél is a paranoia definíciójából kell kiindulnunk. A paranoia olyan lappangva fejlődő, megrendíthetetlen, tartósan befolyásolhatatlan, logikus téveszme-rendszerrel jellemzett, idült lefolyású pszichózis, amelyben a beteg személyisége – a téveszmerendszertől eltekintve – megtartott, vagyis alapvetően nem sérül. Deluzív szindróma, azaz csalódáson alapuló tünetcsoport.⁴³ A paranoiának vagy tébolynak két fő formája ismert: nagyzási és üldözési téboly. Lappangva fejlődő maradandó, megrendíthetetlen, logikus nagyzásos vagy üldöztetési téveszmerendszerről van szó, amely mellett a beteg gondolkodása, akarati magatartása, cselekedeteinek célszerűsége rendezett. A paranoiás ember a mások cselekedeteit, mondandó-

³⁹ Vö. palástfű. In: DIÓS: *Magyar Katolikus Lexikon* X. 455.

⁴⁰ Vö. LIPPFERT: *Symbol-Fibel*. 58.

⁴¹ Vö. MAYER-UEHLEKE-SAUM: *Kolostori gyógyászat*. 42.

⁴² Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 503.

⁴³ Vö. IRINYI Tamás (szerk.): *Pszichiátriai szakápolástan*. Medicina, Budapest 2000, 257.

ját gyanakvóan kezeli, rosszindulatot és fenyegetést vél felfedezni bennük. A paranoiának több típusa van. Legismertebb a betegnek a közösségbe való beilleszkedését akadályozó tünetegyüttes, mely jelentkezhethet a heveny, átmeneti fázis lezajlása után elhalványuló, szexuális, származási, hypochondriás, feltalálói és/vagy vallási téveszmékkel járó paranoiák formájában.

Vallási paranoia esetén a beteg úgy hiszi, hogy közvetlenül Istennel vagy más természetfölötti lényel van kapcsolatban, hogy különleges, természetfeletti képességekkel van megáldva, szupranaturális tulajdonságokkal rendelkezik (pl. gyógyító erő, jóvendőmondás). Amennyiben a grandiózus-megalomán tematika viszonylag rendezett, a személy intelligens és jól kommunikál, vallási szekták vagy egyéb csoportok vezetőjévé válhat.⁴⁴ A vallási téboly a hirtelen megvilágosodás érzésétől átfűtötten új tan hirdetését is jelentheti. Ezt az elképzelést a beteg egyedül üdvözítőnek, kizárólagos megváltásnak és a legtökéletesebb metafizikai rendszernek tudja és érzi. Gyakran gyökerestül felforgatja egész életét, és mindent vallási elképzeléseinek vet alá.⁴⁵ Megjegyzendő az is, hogy egyes vallási csoportok sajátos nyelvezetet használnak, amelyben a természetfölötti világ közvetlen meg tapasztalására történő utalások vannak. A vallásos téveszmék és a vallási fanatizmus között nem könnyű különbséget tenni. Az adott vallási közösség konszenzusa lehet eligazító.

22. Pünkösdi rózsa

A pünkösdi rózsa vagy bazsarózsa (*Paeonia*)⁴⁶ nagy virágú, kora tavasszal virágzó, cserjés dísznövény nagy, piros vagy fehér

⁴⁴ Vö. TRINGER: *A pszichiátria tankönyve*. 324.

⁴⁵ Vö. FEUER Mária: *Paranoia – Téboly felsőfokon*. <http://www.patikamagazin.hu/cikk/index/3177> (2015. január 24.)

⁴⁶ Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 556, 76, 496.

virággal. A bazsarózsa (basarózsa, basirózsa, basál, bazsál) boglárkafélék basarózsaneműi (*Paioninae*, gör. szabadító úrnő) közé tartozik. A mérsékelt égöv alatt 14 fajtája él, nálunk valószínűleg a törökök terjesztették el. Gyógynövény is egyben. Szíromlevelei reuma és köszvény gyógykezelésére szolgáló teakeverékek alkotórésze. A gyöktörzsben és a gyökerekben levő vegyületek, aromás anyagcseretermékek és illóolajok belsőleg használva görcsoldó, nyugtató, baktérium- és gombaellenes hatásúak.⁴⁷

Húsvét után az 50. napon ünnepli a keresztény világ a Szentlélek eljövételét. Ez az ünnep a pünkösöd, az egyházi év harmadik legnagyobb ünnepe. A középkorban a Szentlélek eljövételét jelző szélzúgás jelképezésére kürtöket és harsonákat fújtak, a tüzes nyelvek jelképezésére égő kócot, rózsákat és ostyát hullattak a magasból, néhol fehér galambokat eresztettek szét a templomban. A pünkösöd egyik szimbóluma a pünkösdi rózsza, egyrészt mert szirmával a Szentlélek tüzének lángnyelveit jeleníti meg, másrészt mivel pünkösöd tájékán nyílik (május végétől július elejéig). A néphagyomány pünkösdkor köszönti az élet megújulását. Ilyenkor az volt szokás vidéken, hogy a lányok mosdóvizükbe pünkösdi rózsza szirmokat tettek, a legények pedig kiválasztottjuk ablakát szórták tele vele. A lányoknak viszont koszorút kellett fonni, s átadni a legényeknek.⁴⁸

Az ókori görögöknél a szűz Pallas Athéné virága. Mint „tövis nélküli rózsza” a 9–15. század művészetében Mária virága sok ábrázolásán látható.⁴⁹

⁴⁷ Vö. DÁNOS: *Farmakobotanika*. 133.

⁴⁸ Vö. GARAMI Márta: *Két szál pünkösöd rózsza...* <http://kertpont.hu/index.php?menu=cikk&CIId=494> (2015. február 4.)

⁴⁹ Vö. LIPPFERT: *Symbol-Fibel*. 69.; DIÓS I.: bazsarózsa. In: DIÓS: *Magyar Katolikus Lexikon* I. 674.

23. Salamonpecsét

A salamonpecsét (*Polygonatum*) vagy sülyfű a liliumfélékhez tartozó nemzetség tagja, rhizomáját a népgyógyászatban sebek, kelések kezelésére használták.⁵⁰ A legenda szerint Salamon király fedezte fel a salamonpecsét sebeket gyógyító hatását. A király pecsétgyűrűjének lenyomata, egy S betű azóta is látható a növény gyöktörzsének dudorain, eltekintve attól, hogy Salamon király nem latin betűkkel írt. A hagyomány szerint Salamon király e növény gyökeréhez pecsételte a gonosz szellemeket, pecsétje még ma is látható a növényen virágzata képében.⁵¹

24. Szent Antal tüze

A szentek nevéből képzett betegségnevek száma igen csekély a magyar nyelvben. A Szent Antal tüze⁵² magyar nyelvterületen az egyetlen, szent nevéből képzett, illetve vele kapcsolatba hozott betegségnevé. Eltekintve az egyes helyeken szinonimájaként használt „Szent János tüze” elnevezéstől, egy bizonytalan „Szent András pofa” betegségnevé adattól,⁵³ valamint a későbbiekben tárgyalt vitustánctól.

Kezdetben több különböző eredetű, de tünetei alapján hasonlóan vélt betegséget neveztek így. Írott emlékeinkben a Szent Antal tüze névvel először Melius *Herbarium*ában (1587) találkozunk, „erysipelas, azaz cangraena, azaz ignis sacer, azaz Szent Antal tüze”, ugyanitt „tüzes orbánc” is szerepel. Az orbánc név

⁵⁰ Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 580, 535.

⁵¹ Vö. *Orvosi salamonpecsét*. http://www.orszagalbum.hu/orvosi-salamonpecset_p_88707; *Savanyú talajt kedvelő növények*. http://www.kolibrikerteszet.hu/savanyu_talajt_kedvelo_novenyek (2015. január 24.)

⁵² Ld. GRYNÆUS Tamás: *Szent Antal tüze*. Akadémiai, Budapest 2002.

⁵³ Vö. BERDE Károly: *A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest 1940, 284.

egy 16. század elejéről származó latin nyelvű receptben fordul elő először: „Ad Orbantz”. Ettől az időtől kezdve folyamatosan e két név szerepel. Mi több, az irodalomban gyakran összekeveredik az erysipelas (orbánc) és az ergotizmus (anyarozsmérgezés), amely két egészen eltérő eredetű, patomechanizmusú, más-más terápiát igénylő betegség, részben hasonló (bőr)tünetekkel. Ez alól nem kivétel a jelenlegi orvosi szótár sem, mely definíciója szerint a Szent Antal tüze (*ignis Sancti Antonii*) vagy orbánc (erysipelas) bőrvörösséggel, vizenyővel járó, a bőrben gyorsan terjedő Streptococcus-fertőzés.⁵⁴

Az orbánc⁵⁵ a bőr heveny, gyulladással, fertőző, magas lázzal járó megbetegedése. Az ember esetében a fertőzést gennykeltő baktériumok (*strepto*-, ritkán *staphylococcusok*) okozzák. Az emberi orbáncot leggyakrabban a *streptococcus haemolyticus* nevű baktérium keltette gyulladás robbantja ki a bőr irharétegének nyirokereiben. Ennek következtében a bőrön éles határral kiemelkedő, vörös, fénylő, tömött tapintatú ödémás góc jelenik meg, amely csipkézett nyúlványokkal terjed, s napok alatt egész testtájakat beboríthat. Felszínén néha savós hólyagok, olykor vérzések, gennyesedések jelennek meg. A 20. század közepéig halálos betegség volt. Az ún. sertésorbáncot (erysipeloid) jól lehet a *disznó* megbetegedése, mely napok alatt elpusztítja az állatot, szintén Szent Antal tüze névvel illették. Kórokozója az *erysipelothrix insidiosus (rhusiopathiae)* baktérium, mely a fertőzött állatról felületi bőrsérüléseken át az emberre is áterjedhet, és igen magas lázzal jár. Az orbánc – Szent Antal tüze – Remete Szent Antalra utal, akinek az ördög disznó alakjában is megjelent a sivatagban, súlyos tisztaságellenes kísértések közepette. Innen alakulhatott a hiedelem, mely szerint az orbánc terjedé-

⁵⁴ Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 627, 320, 482, 198.

⁵⁵ Vö. DIÓS I.: orbánc. In: DIÓS: *Magyar Katolikus Lexikon* X. 145.

sében az ördögnek is szerepe van, s ellenszere az ördögöt megfutató *orbáncfű*. Remete Szent Antalt egyébként már a középkorban a háziállatok, köztük a disznó védőszentjeként tisztelték. Kultuszát, melyet később Páduai Szent Antalé szinte teljesen kiszorított, a Franciaországban 1095-ben alakult antonita betegápoló rend (*Hospitalarii Sancti Antonii*) honosította meg magyar földön. Az *antonitákat* egy orbáncból Szent Antal közbenjárására kigyógyult francia nemes alapította.⁵⁶ E szerzetesrend egyik célkitűzése az volt, hogy az igen nagyhatású, ereket szűkítő, s ezáltal az azokhoz tartozó területek vérellátását rontó, ún. ergot alkaloidákat tartalmazó anyarozs szennyeződés nélküli gabonát, lisztet bocsásson a lakosság részére. A középkorban és még később is, a nem kellően tisztított gabonaliszt miatt számos súlyos, látszólag járványszerű – valójában tömeges anyarozsmérgezés, ergotizmus⁵⁷ (*ignis sacer*, szent tűz) – megbetegedés fordult elő. Az anyarozs alkaloidák okozta *ergotismus gangraenosus* és az orbánc külső tüneteinek hasonlósága érthetővé teszi, hogy hosszú ideig azonosnak vélték a két kórformát. A kora újkorban pontosan megkülönböztették a két betegséget. A 16. századi orvosi könyv világosan elválasztja őket, megnevezésüket és tüneteiket is. Ez addig van így, amíg a két betegség egyenlő arányban van jelen a mindennapokban. Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) leírásában azonban már összemosódik a két megnevezés és

⁵⁶ Vö. Diós I.: Szent Antal tüze. In: Diós István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon* XII. SZIT, Budapest 2007, 806.

⁵⁷ Az anyarozs (*Secale cornutum*) a *Claviceps purpurea* nevű élősködő gomba fejlődési alakja a rozskalászban, erősen mérgező alkaloidja az ergotamin, korábban gyakran okozott mérgezést (*ergotismus*) a rozslisztbe őrlött anyarozs. Az anyarozsmérgezés (*ergotizmus*) tehát nem más, mint a rozssal együtt megőrölt anyarozs által előidézett mérgezés cerebropinalis (agyigerincvelői) tünetekkel, görcsökkel és gangrénával (üszkösödéssel). – vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 588, 197.

tünetegyüttes. Ennek az lehet az oka, hogy a malomtechnika fejlődésével az anyarozsmérgezés egyre ritkábban fordult elő, a Szent Antal tüze megnevezés viszont megmaradt, amit párhuzamosan egyre gyakrabban használtak az orbánc megnevezésére is. Végül a hivatalos orvosi nyelvben is meghonosodott az összerosódott népi megnevezés. A 20. század közepén kiadott orvosi lexikon az orbánc pontos orvosi neve és tünetleírása mellett az összerosódásból származó népi nevet is használja.⁵⁸ Helytelenül ugyan, de a Szent Antal tüze mára már kizárólag az orbánc jelölésére szolgál. A tévedések (és katasztrófák) megelőzése érdekében a hivatalos orvosi nyelvből törölni kellene a Szent Antal tüze megnevezést, így megkönnyítve a differenciál-diagnózist az orbánc meg az anyarozsmérgezés között.

Kuriózumként jegyzem meg, hogy e betegség egyik bevett gyógymódja a népi orvoslásban a ráolvasás. A Szent Antal tüze elleni *ráolvasások* legarchaikusabb és leggazdagabb variánsai pedig a gyimesi csángóktól és a bukovinai székelyektől kerültek elő.⁵⁹

⁵⁸ Vö. *Szent Antal tüze*. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1700.html> (2015. szeptember 29.); SZIKSZAI Mária: *Történetek története. Képiség és narráció a magasművészet és a népi kultúra között avagy a homo narrans esete Szent Antallal*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2005, 86–87.

⁵⁹ Vö. KALLÓS Zoltán: *Ráolvasás a moldvai és a gyimesi csángóknál*. In: GUNDA Béla (szerk.): *Műveltség és hagyomány VIII*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Évkönyve. Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete, Debrecen 1966, 137–157.; TÁNCZOS Vilmos: *Gyimesi archaikus népi imádságok és ráolvasások*. In: KESZEG Vilmos–ZAKARIÁS Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 2*. Kolozsvár 1994, 211–243.; ld. SALAMON Anikó: *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák*. Helikon Kiadó, Budapest 1987.; TÁNCZOS Vilmos: *Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 1995.

25. Tömjén

A tömjén (*olibanum*)⁶⁰ – gör. *thymiama*, lat. *incensum* – a *Boswellia*-neműek gyantája, szemcsés, halványsárga-vöröses, kevés illóolajat is tartalmazó anyag. Tűzparázson elégve szépen gomolygó, kellemes illatú füstöt ad.⁶¹ Szerepe a *mirháé*hoz hasonlítható. Tágabb értelemben tömjénnek nevezik a *balzsamot* is, de rendszertani értelemben nem azonosak. Átvitt értelemben a lelki vigaszt, a lélek betegségének gyógyszerét jelenti. Őshazájának már Dioszkoridész és Sztrabón előtt is Indiát tartották. Valójában a mai Jemen, Szaúd-Arábia és Etiópia keleti, északkeleti sávjában honos fás növény. Az ószövetségi kultuszban az *illatáldozat* anyaga (vö. Kiv 30,34), az ételáldozathoz is hozzátartozott (vö. Lev 2,1.15, 6,8), a *kitett kenyereket* is meghintették tömjénnel. Külföldről, 1Kir 10,2.10; 2Krn 9,9; Iz 60,6 szerint Sebából szállították. A rómaiak idejében már élénk kelet–nyugati kereskedelemben sok tömjén érkezett egyéb fűszerekkel együtt a szabeusok földjéről (Dél-Arábia), amit az Ószövetség két helyen említ (Iz 60,6 és Jer 6,20). Erről a tartományról emlékezik meg Plinius, Ptolemaiosz, Sztrabón, Vergilius, Columella, Theophrasztosz és Arrianus is. A *Kivonulás könyve* 30,34–38 szerint a tömjén használatát részletes törvényekkel írta elő a Sínai-hegyen Mózes előtt megnyilatkozó Isten; lényege, hogy csak istentiszteleti célra szabad használni, élvezeti célokra nem.⁶² Az Újszövetségben a *napkeleti bölcsek* tömjént hoztak a gyermek Jézusnak (vö. Mt 2,11). János látomásában (vö. Jel 5,8) a 24 vén csészéjében a tömjén a szentek imádságait jelképezi.⁶³ Az egyházban az ima és

⁶⁰ Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 656, 476.

⁶¹ Vö. STIRLING J.–RUZSICZKY É.: tömjén. In: Diós István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon* XIV. SZIT, Budapest 2009, 260.

⁶² Vö. Löw, Immanuel: *Die Flora der Juden* I/1., R. Löwit Verlag, Wien–Leipzig 1926–1934, 312.

⁶³ Vö. HAAG: *Bibliai lexikon*. 1843.

az áldozati cselekmények jelképe, liturgikus célokra szintetikus úton is előállítható. A zsinagógában nem használatos.⁶⁴

26. Vallási hóbort

A hóbort általánosságban hóbortos megnyilvánulást, szokást, magatartást jelent. Pszichológiai értelemben többé-kevésbé ártalmatlan, fura viselkedés. Különleges sajátosság, szeszély, különc előszeretet; bolondéria, vesszőparipa.⁶⁵ Ennek egyik válfaja a vallási hóbort (hierománia)⁶⁶ vagy vallási téboly (teománia), ami beteges vallásosságot jelent, tehát a vallásosság szélsőséges, szeszélyes megnyilvánulási formái értendőek rajta.

A mitológiai névadó Hierophilé, Apollón delphoi szentélyének papnője – aki jóslatait sziklaoromra kiállva énekelte –, ő fejtette meg Hekabénak, Paris anyjának álmát: terhessége alatt azt álmodta, hogy égő fáklyát szül, amely majd egész Tróját lángba borítja. A jóslat bevált, hiszen a trójai háborút az okozta, hogy Paris megszóktette Spártából Helénét.⁶⁷

27. Vitustánc

A vitustánc (*chorea minor*) az arcizmok és a végtagok akaratlan, gyors, ritmustalan, folyamatos mozgásaival járó betegség. A streptococcus okozta reumás láz kapcsán jelentkezett gyerekek-nél, régen sokkal gyakoribb volt. Felnőtteknél az agyi érbetegségek-kívül bizonyos neurológiai és pszichiátriai betegségekben

⁶⁴ Vö. ONASCH, Konrad: *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten*. Koehler & Amelang, Leipzig 1981, 374.

⁶⁵ Vö. LESZCZYŃSKI, Christian–SCHUMANN, Wilfried: *Pszichológiai lexikon*. (ford. Balázs István, Blaschtik Éva, Cseh Ágnes, Moussong-Kovács Erzsébet, Vikár György), Helikon, Budapest 2007, 174.

⁶⁶ Vö. BENJÁMIN: *Brencsán orvosi szótár*. 680, 292.

⁶⁷ Vö. LOZSÁDI: *Nomen est omen*. 93.

hosszabb ideig adott gyógyszerek okozhatnak choreát, illetve a genetikai eredet is előfordul (Huntington-féle chorea).⁶⁸

A görög elnevezés, a *khoreia* táncot, kartáncot jelent. Khoreia egyébként Dionysos női kísérőinek, a mainasoknak (mania) egyike, aki más asszonyokkal együtt részt vett Dionysosnak Argos ellen indított hadjáratában, ahol a nők többsége odaveszett. Az elesetteket közös sírba temették, de Khoreianak – kiemelkedő rangjára való tekintettel – külön síremléket emeltek.⁶⁹

A betegségnevében szereplő Szent Vitus (Szcília, 3. század vége–Lucania, 303/304) a *tizennégy segítőszent* között a fiatalkori tisztaság védőszentje. 7. századi legendája szerint gazdag, pogány családban született. Kisgyermekként keresztelkedett meg. Hét éves volt, amikor apja hittagadásra akarta kényszeríteni. Megkínózták, de egy angyal kiszabadította, s a dajkájával, Crescentiával és nevelőjével, Modestussal Itáliába, Lucaniába menekültek. Itt hirdette Vitus az evangéliumot, sok csodát tett. Diocletianus császár magához kérte, hogy fiából űzze ki az ördögöt („Összehívta tizenkét tanítványát, s hatalmat adott nekik, hogy kiűzzék a tisztátalan lelkeket...” Mt 10,1). Vitus megtette ezt, de mivel nem áldozott a római isteneknek, ismét megkínózták. Az Úr angyala újra megszabadította, s Vitus társaival együtt visszatért Lucaniába, ahol vértanú lett. Tisztelete Európa-szerte elterjedt. I. Geláz pápa idején templomot szenteltek tiszteletére. Ereklýeit 836-tól Corvey apátságában őrizték. Segítségét a hirtelen halál, a hydrophobia és a konvulzív bántalmak ellen kérik. Csíksomlyón Vitusról szóló iskoladramát mutattak be a 18. szá-

⁶⁸ Vö. KALMÁR Sándor–KALMÁR Patrícia: *Neurológiai szótár*. KALM-R BT., Kiskunhalas–Kecskemét–Budapest 2007, 29.; *Chorea*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Chorea>; NINDS: *Chorea Information Page*. <http://www.ninds.nih.gov/disorders/chorea/chorea.htm> (2016. június13.)

⁶⁹ Vö. LOZSÁDI: *Nomen est omen*. 60.

zad derekán.⁷⁰ Mái g ismeretlen eredetű szokásként a 16. században Németország bizonyos helyein azt tartották, hogy egy évig megőrzi a jó egészséget, ha táncolnak a szent szobra előtt Szent Vitus ünnepén (június 15.). Ezt a szinte mániává alakult táncot nevezték később vitustáncnak, így lett segítőszentje az ilyen nevű idegrendszeri elváltozásnak.⁷¹

Egyes szakkönyvek eltérő néven a vitustáncsal azonosítják,⁷² más források annak egyik válfajaként említik a táncórság vagy táncdüh betegségcsoportba tartozó tarantizmus nevű betegséget,⁷³ mely a Kr.u. 900 és 1800 közötti években terjedt el Európában. A tánc úgy kezdődött el, hogy több személy hirtelen felpattanva ugránozni, rángatózni kezdett, és körbe-körbe táncolt, azt sem bánva, ha időnként nekicsapódnak valaminek vagy a földön hemperegnek. Néhányan furcsa öltözetet öltöttek, mások letépték magukról ruháikat. Mindannyian azt gondolták, hogy egy, ma tarantulának nevezett farkaspók csípte és szállta meg őket, és bajukat orvosolandó járták el a „tarantella” nevű táncot. A legenda szerint a tánc a dél-olaszországi Taranto városából származik; innen ered a tarantizmus név is.

További egyjelentésű, többjelentésű és azonos alakú szakszavak

Külön tanulmány anyagát képezné az orvostudomány és a hittudomány által egyaránt használt egyjelentésű, többjelentésű

⁷⁰ Vö. Diós I.: Vitus. In: Diós István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon* XV. SZIT, Budapest 2010, 271–272.

⁷¹ Vö. NÉMETH Pál (szerk.): *Gyógyító szentek*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest 2010, 242.

⁷² Vö. COMER: *A lélek betegségei*. 12.

⁷³ Vö. *Koreománia*. <http://www.kislexikon.hu/koreomania.html> (2015. október 1.)

és azonos alakú terminus technicusainak tárgyalása. Helyszűke miatt nem részletezhetem a következőket: bursa, calvaria, cingulum, intra partum – post partum, kehely, kereszt, lunula, monogámia, ostya, pallium, stigma, szüzesség, szűz.

Ami a fenti kutatásból leszűrődött

A megcélzott szócsoport vizsgálása folyamán az alábbi következtetésekre jutottam.

Egykori humán tagozatosként ismét nyelvi kérdésekkel foglalkozva újra visszaemlékeztem azon középiskolai tananyagra, miszerint a nyelv az emberiség fejlődésének egy bizonyos fokán jön létre, s a gondolkodással összhangban folytonosan változik. Az ősnyelvből egész nyelvcsaládok alakultak ki, de a nyelvek fejlődése önállóságuk idején sem szűnik meg. A nyelv változása kiterjed annak minden alkotóelemére. Hangok keletkezhetnek és tűnnek el, szavak alakulnak át viszonyzókká, végződésekké. A legnagyobb mértékben azonban a szókincs változik, ez a nyelvnek a legmozgékonyabb része. Ahogyan megváltoznak egy nép életkörülményei, életfelfogása, erkölcsi tartása és így tovább, aszerint bővül vagy szűkül a szókészlet is. Egyes szavakra nincs szükség, elavulnak, kivesznek nyelvünkéből, másoknak megváltozik a jelentése vagy a hangulata. A gazdasági-társadalmi fejlődés magával hozza a szókincs bővülését. Ha a nyelv belső eszközei (pl. szóképzés, szóösszetétel) nem bizonyulnak elégségesnek, idegen szavakat veszünk át. Egy nép történetének különböző szakaszaiban más-más nyelvek lehetnek nagy hatással a szókincsre. És ez így van rendjén, természetes folyamatról van szó.

Mindezt az orvosi szaknyelvre leképezve a következők mondhatók. A betegség mint az élő szervezet működési zavara és az orvoslás mint a betegség megszüntetése vagy elhárítása érdekében végzett tevékenység minden emberi társadalomban ismert

a kezdetektől fogva. A betegség nélküli állapot, azaz az egészség helyreállítására különböző korszakokban különböző módszereket és eszközöket használtak a korszak általános szellemi és technológiai ismereteinek megfelelően. Hosszú évezredek át az orvoslás szorosan kapcsolódott a vallás jelenségeihez és a vallási tevékenységekhez: kezdetleges társadalmakban a mágiához és a varázsláshoz. Természetesen már korán megjelentek a világi orvoslás első formái is, de a mágia és a varázslás jelenségei egészen az újkorig fennmaradtak (nem is beszélve az alternatív és ezoterikus gyógyászat legújabbkori elburjánzásáról). Egy nyelv szókincese élő lenyomatként őrzi a nyelvet beszélő közösség évszázadok, sőt évezredek előtti tapasztalatainak emlékeit. A szókincs eredetének a vizsgálata ezért nemegyszer fontos, jól értelmezhető történeti következtetésekre juttathat el bennünket egy nép egykori történeti és kulturális kapcsolatait illetően. Ha így nézzük meg a magyar nyelv az orvoslás témakörében használt régi szavainak az eredetét, ugyancsak tanulságos történeti képbontakozik ki előttünk.

Betegségeink elnevezéseiben az egyes korokban igen nagy különbségek figyelhetők meg. Egyrészt jellemző az egyes kifejezések továbböröklődése, másrészt a folyamatos megújulás. Ez a szaknyelvekben és a köznyelvben egyaránt természetes folyamat. A betegségnevek alakulásában és használatában nagy szerepet játszik a gyógyításhoz kapcsolódó hitvilág, az orvoslás fejlődése és a társadalom, a gondolkodás, valamint a nyelv változása. Így a korai betegségneveket nagyban meghatározta az a felfogás, hogy a betegségeket sok esetben a testbe bűvő állatok, betegségdémonok vagy haragvó istenek okozzák.⁷⁴ Az is nyomon követhető továbbá, hogy a népi környezet, a mindennapi

⁷⁴ Vö. MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek* II. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest 1929, 285–287.

tapasztalatokon alapuló megfigyelések is nagy hatást gyakoroltak a betegségek, nyavalyák elnevezéseire. A későbbi korokban a szakszavak jelentős része továbböröklődik részben a köznyelv, részben pedig a szakmai kommunikáció elemeként. Ugyanakkor számos új betegségelnevezés keletkezik, amelyekben a modern kor társadalmi és nyelvi változásai mutatkoznak meg. Az orvosi nyelv már kezdetektől fogva igen gazdag és dinamikusan változó szaknyelv, amelyre a hagyományörzés és az újítás egyaránt jellemző. A korai és a későbbi betegségnevek fogalmi köreiből megfigyelhetők hasonlóságok (testrészek, állatok, növények) és eltérések. Alapvető különbség például, hogy míg a korai betegségnevek inkább a mindennapi élet tapasztalatainak fogalmihoz köthetők (növény, állat, eszközök stb.), addig a modern elnevezésekben nagy számban jelennek meg a civilizáció, a kultúra, a tudomány változását mutató fogalmi körök (Biblia, mitológia, foglalkozás stb.). Nagy különbség mutatkozik a két korban a rokonértelműség terén is. A korai betegségneveink esetében gyakori, hogy egy betegségre több megnevezést is használnak (körülrások, tünettani megfigyelések révén); a modern orvosi nyelvben viszont ez nem jellemző (általában egy latin, egy magyar/angol megnevezés). A korai betegségnevek esetében azt is tapasztalhattuk, hogy megjelentek átokként, szitkozódásként. A modern betegségnevek esetében ez a jelenség teljesen eltűnt annak köszönhetően, hogy a betegségekről alkotott babonák, hiedelmek is feledésbe merültek. Ahogy láthattuk, a betegségnevek alakulása is rávilágít a nyelv, a kultúra és a gondolkodás szoros kapcsolatára.

Ami pedig a régi gyógynövény-elnevezéseket (és betegség-elnevezéseket) illeti, eredetileg, „Fűvész-Könyv még nem lévén”,⁷⁵

⁷⁵ *Fazekas Mihály művei*. Kriterion Könyvkiadó, București 1989, 135.; ld. Szűcs Erzsébet: „A fűvek neve csak barom, ördög s szent vala; Fűvész Könyv

a növények neve mind-mind vagy a Szenttel vagy a Démonnal volt kapcsolatos. Ez megfelelt a világképet alapvetően meghatározó Jó–Rossz bináris oppozíciónak. Később, a modern korszakban elterjedtek egyéb magyar nevek is, de a növényi meghatározások „megbízható” és egyetemes alapja a latin elnevezés ma is. Az említett korszerű szakszótárba valahogyan mégis bekerült jó néhány ilyen régi kifejezés is. Ezek a régi kifejezések egykori mágikus-népi szemléletet fejeznek ki, amelynek a hivatalosan elfogadott teológiai dogmákhoz való viszonya kérdéses, vitatott, de semmiképp nem szabad az azonosságot kiindulópontnak tekinteni. Ez akár módszertani hibája is lehetne a kutatásának. Szóval ezek a mára bevett tudományos terminus technicusokká lett valamikori népi kifejezések nem teológiai fogalmak, és nem is lehet a teológiai rendszeren belül megkövetelt logikus gondolkodásmóddal a bennük megnyilvánuló képi-mágikus-szimbolikus szemléletet megmagyarázni (etnobotanikusok feladata). Itt inkább a mágia megnyilvánulásaira, a képi rendszer működésére kell figyelni, az elnevezésükkel kapcsolatos kérdésekre is csak ebből a nézőpontból lehet választ adni. A hasonló „ördögös”, „boszorkányos”, „szentes” növénynevek tömkelegével bukkannak fel a (nép)nyelvben és a (népi) kultúrában, tehát az etnobotanikával foglalkozók jól ismerik őket, mindeniket meg is tudják latinul nevezni.

Harmadsorban úgy érzem, nem az én tisztem annak megállapítása, hogy a medicina korszerű szótárában tág értelemben miért csak 40, szűk értelemben pedig mindössze 27 a hivatalos és népi vallásossággal összefüggő szavak száma, mint ahogyan annak felülbírálása sem, hogy miért éppen azok maradtak bent vagy kerültek be, amelyeket megtalálunk annak oldalain. Mi

még nem lévén.” (Diplomadolgozat – MA/MSc), Szegedi Tudományegyetem, Szeged 2002.

több, azon titok megfejtése sem az én dolgom, hogy ama több, mai szemléletben relikviának, amolyan survival-jelenségnek minősülő kifejezések, amelyeket elavultságuk okán sem az egyetemi oktatásban, sem a rezidensi évek alatt nem tanítanak, hogyan kaptak helyet egy 21. századi szakszótárban. Én csak arra vállalkoztam, hogy a meglévőket eredetismereti és jelentéstani oldalról kiindulva, majd azok hitélettel kapcsolatos összefüggéseihez eljutva bemutassam röviden. Ugyanakkor merem remélni, hogy a felvezetésben kifejezésre juttatott félelmem alaptalannak fog bizonyulni a jövőben, feltételezésem a szókészlet vizsgálatának szintjén minden afelé mutató jele és bizonyítéka ellenére sem fog valóra válni a gyakorlatban. Bízom benne, hogy – ha nem más, szerény ösztönzésem hatására – az orvostudomány és hittudomány mielőbb és ténylegesen újra egymásra talál, és együtt gyümölcsözően egészítik majd ki egymást a betegek holisztikus szemléletű gyógyítása érdekében mind az eredetihez hasonló gazdag terminológia síkján, mind a számtalan sajátosan krisztusi cselekvésmód terén is. Mert nagy egyházi írónk, Tertullianus – híres apologetikus művében – a *Védőbeszéd*ben már a 2. században megállapította, hogy az emberi lélek természeténél fogva keresztény (*Apologeticum* XVII,6),⁷⁶ következésképpen gyógyítani is csak keresztényi lelkülettel lehet, pontosabban szabad.

⁷⁶ Vö. *Tertullianus művei*. Ókeresztény írók 12. (szerk. Vanyó László), SZIT, Budapest 1986, 94.